

Professor de filosofia a la UB
Director de l'Institut de Tecnòtica de la Fundació Epsom

Josep M. Esquirol

Sobre la idea de respecte*

El fet de *prestar atenció* és una actitud existencial radicalment oposada a la indiferència, que avui és a la base de la manca de compromís polític i d'implicació ciutadana –de la *desafecció*, podríem dir–, dominants a les nostres societats. L'atenció curosa no només desperta la percepció i el sentit moral de les coses, sinó que va lligada al *respecte*. Tractar algú o alguna cosa amb respecte –diu l'autor d'aquest article– significa tractar-lo amb atenció. O, dit d'una altra manera, mirar atentament allò que ens envolta ens portarà molt probablement a descobrir-hi el que és digne de ser-ne respectat. La *mirada atenta* ens permetrà copsar-ne la vulnerabilitat, l'harmonia o el secret i, en conseqüència, ens obrirà al sentit del respecte. Aquesta és la intuïció fonamental que trobem en aquesta reflexió.

Charles Dickens, en la seva famosa obra Temps difícils, referint-se a una mena de seductor caçavots (Mr. Harthouse), escriu: «Tant en l'esfera privada com en la pública, seria molt preferible [...] que ell i la legió dels qui són com ell fossin francament malvats, i no pas indiferents i freds com són. Són els icebergs que van a la deriva, empesos per tots els corrents, els que fan naufragar els vaixells».¹ Òbviament, això és una exageració, i no cal preferir la maldat a la indiferència. Però estic d'acord amb Dickens que la indiferència és un dels pitjors mals socials; del seu temps i del nostre. I què és la indiferència? La incapacitat per prestar atenció i, literalment,

* He tractat aquest tema a: ESQUIROL, J. M. *El respeto o la mirada atenta*. Barcelona: Gedisa, 2006.

d'adonar-se de les diferències i de les qualitats d'allò i d'aquells que tenim a prop. L'indiferent mira però no veu, i per això tot li és igual; ell «passa». És, diu Dickens, com un iceberg. A més, com que no s'assabenten prou de la significació del que fan o del que deixen de fer, les persones indiferents no solen tenir mala consciència.

Em sembla que tots estariem d'acord que els dèficits d'implicació ciutadana i de compromís polític es deuen, almenys en part, a l'extensió de la indiferència. Amb la qual cosa es faria oportú examinar tant el perquè d'aquesta situació com les maneres de fer-hi front. És clar que això sobrepassa de molt la finalitat d'aquest breu escrit. Aquí el que voldria és mostrar precisament l'actitud existencial que de debò està en l'altre extrem i que en el millor dels casos és la base de construccions socials més madures i més participatives.

Tal vegada es considerarà una obvietat o quelcom de sentit comú; no gensmenys, en més d'una ocasió, la millor aportació de la reflexió filosòfica consisteix a descobrir allò que tot i essent senzill o ben patent, ha quedat com a tapat i ens passa per alt. Doncs bé, resulta que el contrari de ser indiferent és justament prestar atenció. I per això l'atenció es manifesta com una actitud no només de naturalesa cognitiva sinó també moral.

Prestar atenció no és fàcil i segons quin context no hi ajuda gaire. En particular, el nostre no hi ajuda gaire per dos motius: pel ritme accelerat al qual ens estem acostumant i per la tecnificació de tots els dominis de la vida humana, que fa que la nostra mirada esdevingui cada vegada més unidimensional. Fixem-nos, per exemple, en com la deliberació, que és un dels elements fonamentals de la vida moral, demana temps. Deliberar pot significar examinar l'experiència passada i preveure el futur, car és deliberació en vistes a una tria o una determinació que serà significativa de cara al que ha de venir. Juntament amb sospesar i veure les raons més convincents, en la deliberació intervenen tant la memòria com la imaginació anticipadora. L'acció de deliberar convé no valorar-la com a fet puntual. Habitualment, la trobem inserida en una manera de fer que va configurant una manera de ser. I això tant a títol individual com col·lectiu. La democràcia, que en un cert sentit podria caracteritzar-se com a deliberació col·lectiva, requereix no un moment deliberatiu puntual, sinó un hàbit deliberatiu que, al seu

**La indiferència
és un dels pitjors
mals socials**

torn, demana una determinada temporalitat. Per tot això, la velocitat i la manca de temps és un factor que caldria tenir present a l'hora de fer un bon diagnòstic dels fenòmens de violència social, d'incivisme o de trivialització de la democràcia.

Contra les aparences, veure-hi bé, adonar-se de les coses, també demana temps i esforç. Una referència biogràfica bastant coneguda em serveix per mostrar-ho amb tota claredat. Rilke va viure de forma molt intensa i la seva poesia reflecteix un extraordinari compromís d'explorar les coses molt a fons. En la seva joventut, per guanyar-se la vida, es va posar a treballar com a secretari de Rodin, el prestigiós escultor parisenc. Però va passar una temporada en què estava una mica frustrat perquè no tenia gaire temps

L'atenció no només fa més aguda la mirada de la ment sinó que també desperta la percepció i el sentit moral

per escriure i tampoc estava massa inspirat. Un dia va confessar a Rodin que feia mesos que no havia aconseguit escriure res de bo. Rodin li va donar un consell que va canviar el curs de l'obra de Rilke. Li va suggerir que anés al zoo, seleccionés un animal i el mirés fins que el pogués veure de veritat. «Vés-hi i asseu-te davant de la gàbia. Unes setmanes no se't faran pas massa llargues», li va dir. Ima-

gineu-vos què ha de ser mirar un animal amb aquesta paciència i atenció! Rilke va escollir la pantera i al final va escriure el poema que porta aquest nom. Després va escriure encara força més poesia basada en aquest tipus d'observació curosa. Més tard els va anomenar poemes visuals. En cadascun d'ells Rilke va molt més enllà del que veiem normalment quan mirem un animal. En el cas del dedicat a la pantera, Rilke sembla veritablement haver captat alguna cosa de la seva ànima salvatge.

Doncs bé, com deia abans, l'atenció no només fa més aguda la mirada de la ment sinó que també desperta la percepció i el sentit moral. D'aquí expressions col·loquials que recullen ja aquesta dimensió com ara: «tenir un mirament cap a algú», «ser atent», etc. I més encara: resulta que, sortosament, l'atenció lliga essencialment amb una de les paraules més usades en les consideracions de caràcter moral. Em refereixo a la paraula respecte, una paraula que, malgrat ser tan utilitzada, no gaires vegades ha estat objecte d'estudi sistemàtic. Parlem de: «respecte als drets humans», «respecte al medi ambient», «respecte a les persones grans», «respecte a les institucions», etc. I, doncs, què és el que significa aquest concepte? Heus aquí que, per

atènyer el seu nucli, convé fixar-se en aquelles situacions en què equival a atenció: tractar algú o alguna cosa amb respecte, significa d'antuvi tractar-lo amb atenció. En qualsevol diccionari trobarem que el significat del mot respecte s'aproxima o ve a ser equivalent als significats de consideració, deferència, atenció, mirament... Per exemple, aquesta paraula catalana mirament pot funcionar perfectament com a sinònim de respecte: tractar algú amb mirament és tenir una atenció per ell, un respecte. En alemany, el mot Achtung significa tant respecte com atenció. Doncs bé, ací està, al meu parer, el quid de la qüestió: l'essència del respecte és la mirada atenta. La qual cosa encara es pot reforçar més si hom recorre a la significació etimològica. Respectus, en llatí, deriva del verb respicere, que significa 'mirar enrere', 'mirar atentament', 'remirar'.

La idea intuïtiva és aquesta: si mires atentament allò que t'envolta, és molt probable que acabis percebent allò que és digne de ser respectat. Naturalment, no és possible fer una enumeració de tot allò que cal respectar, però sí que es poden indicar alguns dels trets de la realitat que descobreix la mirada atenta i que són motiu i causa de respecte. Comento tot seguit i de forma breu tres d'aquests aspectes.

En primer lloc, la fragilitat o, quan parlem d'éssers vius, la vulnerabilitat. Les persones poden ser ferides; som vulnerables a la fulla de la navalla però també a l'insult i a la desqualificació personal. Són fràgils les obres d'art, com les teles de Rembrandt. Un dels arguments de la teoria de Gaia és justament aquest: atès que la biosfera pot ser pensada com una mena d'organisme fràgil, exigeix respecte. Però també podríem posar exemples de l'àmbit sociopolític. Parem atenció, per exemple, en allò que s'esdevé amb les que, en un sentit ample, podem anomenar institucions: escoles, hospitals, sindicats, centres culturals i esportius, el que s'esdevé amb la democràcia mateixa, que també es pot concebre com una institució. Instituir significa donar principi a una cosa, fundar quelcom. En els exemples que acabo de citar, les institucions són precisament la construcció d'una cosa que ha de facilitar determinats tipus d'acció i de projectes compartits: transmissió cultural, participació política, assistència sanitària... En la nostra vida quotidiana tendim a actuar com si moltes d'aquestes institucions fossin «des de sempre» grans i fortes, però

Si mirem atentament allò que ens envolta, acabarem percebent-ne allò que és digne de ser respectat

la veritat és que també són fràgils, encara que no tant com cadascun dels mortals que les creem. A falta de saba nova i de gent que renovi constantment el procés instituent, s'encarcaren i es petrifiquen; fins poden anar en contra de la idea fundacional o decaure fins a la seva desaparició. En temps de normalitat, és fàcil oblidar els estats d'excepció, en què, de la nit al dia, es malmet tot un sistema de llibertats i tot allò que en depèn. No cal referir-se ací a tantes malvestats de la història recent europea en què el bel·licisme i el racisme genocida obriren espantosos abismes. A un altre nivell, tots hem estat testimonis de la fi d'alguna institució o d'alguna organització que, temps enrere, quan érem joves, no ens pensàvem que es pogués eclipsar mai... La percepció de la fragilitat de les institucions ens fa més responsables. Saber, per exemple, que la democràcia no és una possessió caiguda del cel, sinó una tasca que hem de realitzar amb un esforç continuat, canvia molt la visió de les coses. Adonar-se de la fragilitat porta, sens dubte, a ser més respectuós.

Al costat de la fragilitat, un altre tret de la realitat vinculat amb el respecte és el de l'harmonia o la cosmicitat. Com de passada, aquesta referència em servirà també per desfer un dels tòpics erronis que s'esgrimeixen en temes d'ètica: la distinció natural-artificial. L'harmonia és, en efecte, un tret que sovint demana respecte. Però no només les harmonies que ens vénen donades, també les que nosaltres mateixos som capaços de forjar. L'admiració i la meravella han estat actituds recurrents de l'home davant de la naturalesa o de l'univers. La immensitat de la cúpula dels cels s'ha vist a voltes com a habitacle dels déus, com a límit del món...,

La percepció de la fragilitat de les institucions ens hauria de fer més responsables

i alhora com a ordre i harmonia. El conjunt de la naturalesa, o qualsevulla de les seves parts, i especialment la cúpula dels cels a la nit, és mostra d'ordre i d'harmonia. Precisament, el significat del terme cosmos és ordre, i còsmic significa endreçat, just, ordenat. Que s'acabi convertint en nom per parlar de l'univers s'explica per l'ordenació aparent tan perfecta: milers de punts lluminosos descrivint alhora trajectòries circulars. Doncs bé, no només podem atendre aquelles coses que se'ns presenten ja d'entrada com a còsmiques, sinó que podem parar esment en la capacitat que tenim els humans d'endreçar, de fer cosmos, de crear cosmicitat, de manera que fins i tot podria definir-se l'home com a ésser cosmopoètic (literalment, artesà

de cosmos). En particular, hom podria definir l'art de la política com l'art d'harmonitzar la societat. Per desgràcia, tots sabem que la capacitat tècnica també es pot erigir en aliada de la violència i la destrucció, sia en forma de guerra o en les formes més lenificades de la complicació i la confusió. De manera que la qüestió no és si transformació tècnica o estat natural, sinó quin tipus de transformació és la que efectuem. ¿Treballem en la direcció d'un món més harmònic i còsmic o cap a un de més complicat i confús i caòtic? El respecte passa pel còsmic, pels equilibris, per les harmonies; per les cosmicitats naturals, les tècniques o les artístiques.

Finalment, un tercer tret que provoca respecte és, al meu entendre, el que podríem anomenar el secret de les coses. En un dels llibres clàssics del taoisme, Zhuangzi, es relata aquesta història: un fuster i el seu aprenent passen pel costat d'un magnífic roure centenari, que era tractat per la gent d'aquell indret amb molt de respecte, com si fos sagrat. El fuster passa sense fer-hi gens de cas, però l'aprenent s'hi atura i l'observa. Després pregunta al seu mestre per què no ha considerat ni tan sols la possibilitat de serrar una de les seves grans branques. El fuster li respon que aquest és un arbre inútil, de mala fusta i que no se'n podria treure res de profit. Ja de retorn a casa, una nit el fuster somia que el roure li diu: «Fa molt de temps que busco la inutilitat total, moltes vegades he estat a punt de morir sota els cops de destrució i ara, finalment, l'he aconseguit: en això rau la meva grandíssima utilitat. Si hagués servit d'alguna cosa, hauria assolit aquesta mida? A més a més, tu i jo som coses, i com pot una cosa jutjar-ne una altra? Un inútil com tu, que aviat haurà de morir, com pot saber si sóc un arbre inútil?». Dues coses s'escau posar en relleu. Primer: rere l'aparent inutilitat, el roure guarda un secret. I segon: hi ha uns límits de la capacitat humana de conèixer. Secret no vol dir problema. El problema pot ser resolt; un secret no és mai objecte de resolució. El problema és quelcom objectiu, en sentit literal, quelcom que està davant i ens fa front. En canvi, el secret és més aviat quelcom que ens afecta, ens involucra. Hi ha un fons secret en cadascuna de les altres persones, quelcom que mai no es revelarà, de la mateixa manera que hi ha un secret en mi mateix. Per sort, ningú és perfectament transparent per a si mateix. Hi ha també un secret en les coses més senzilles. Això no significa menystenir el coneixement científic, sinó

Sense respecte la societat humana és impossible, per això cal reflexionar sobre el que «mereix» respecte

reconèixer els seus límits i, en general, els límits que tenim en la nostra penetració del secret (o del misteri) de la realitat. El que convé és no ser mai reduccionista. «Això no és més...» és una de les expressions d'aquesta ideologia reduccionista. Que l'arbre no sigui res més que un conjunt de cèl·lules..., o que el pensament humà no sigui més que el producte d'una complexa xarxa de connexions neuronals..., són maneres de reduir i de no advertir el secret. La correcció és molt simple; n'hi ha prou a dir «l'arbre és un conjunt de cèl·lules...», o el «pensament té a veure amb les connexions neuronals...», amb la qual cosa no es vol esgotar la seva realitat, ni s'impeideix que puguem advertir el seu secret. El secret i el misteri del món, de les coses senzilles, de les persones, d'un mateix... ens obliguen a adoptar una actitud respectuosa. Respecte per allò que no arribem a comprendre, respecte per allò que es manté com a secret i que constitueix l'autèntica densitat d'allò altre, dels altres i de nosaltres mateixos.

Hom estarà fàcilment d'acord que, sense cap respecte, la societat humana és impossible. Per descomptat, cap de nosaltres no seria ara ací si, en general, els fills no haguessin tingut cap respecte als seus pares; si les lleis

El respecte, juntament amb la justícia, ha estat considerat, des de l'antigor, com un element indispensable per a la creació de les ciutats

i els costums només haguessin estat objecte de burla i menyspreu; si no es respectessin els llocs i les institucions públiques..., i, en suma, si ningú no respectés res ni ningú.

És cert que el que ha estat i és objecte de respecte ha anat canviant al llarg del temps i difereix també d'unes cultures a unes altres. Hi ha coses que, afortunadament, han deixat de ser objecte de respecte, com per exemple certes pràctiques sacrificials violentes vinculades a determinades creences religioses, o, també, tota una llarga sèrie de drets i privilegis lligats a una concepció jeràrquica de la societat que segons la categoria social feia respectables uns pocs i relegava la majoria al nivell més baix i insignificant. Per evitar que es produeixin aquests i molts altres abusos cal reflexionar a fons sobre el que «mereix» respecte, ja que per desgràcia és massa freqüent que el que ha de ser respectat no ho sigui, i que el que sí és respectat no ho hauria de ser.

Doncs bé, el respecte, juntament amb la justícia, ha estat considerat, des de l'antigor, com un element indispensable per a la creació de les ciutats (és a dir, de la societat humana); té, doncs, un caràcter fundacional i va unit

a l'ordre que fa possible que existeixi la ciutat dels homes i les dones. En moltes cultures antigues, la ciutat es concebia precisament com un petit món, un kosmion, que, al seu torn, tenia una certa relació amb un altre ordre, de caire transcendent (l'ordre d'allò diví). Aquí entra en joc el tema d'allò sagrat. No deixem de tenir en compte que la relació entre el respecte i allò sagrat és de les més originals: el respecte màxim era precisament el respecte que es devia a allò sagrat. Relació originària que explicaria prou bé la dificultat de mantenir avui el sentit del respecte en una societat com l'actual d'Occident, que ha perdut gairebé ja del tot el sentit d'allò sagrat, en part a causa de l'hegemonia de la cosmovisió tecnocientífica. I ho haig de subratllar: segons el meu parer no hi ha res de pervers, ans tot al contrari, en el coneixement tecnocientífic; el problema rau exclusivament en el fet que la seva hegemonia no deixi prou lloc per a d'altres mirades que, sens dubte, contribuirien a enriquir la nostra percepció del món.

En moltes cultures, el vincle amb allò sagrat s'actualitzava en forma de respecte a allò fundador; era una espècie d'«inclinarse» davant del que precedia com a font de vida, tal és sempre, en gran part, el significat del respecte als déus, als antecessors i als textos fundacionals (quan n'hi ha): la relació respectuosa amb allò fundacional és el que garanteix la perdurabilitat i la subsistència del món humà. Aquesta creença, tan antiga com sensata, podria continuar interpel·lant-nos avui dia, encara que potser –això sí– amb una formulació més genèrica i susceptible d'ulteriors concrecions: l'ordre –les coses– que respectem i servim és, alhora, l'ordre que ens serveix i permet la nostra vida.

1. DICKENS, C. *Temps difícils*. Barcelona: Edicions 62, 1982, pàg. 192.